

Pragyaratna (प्रज्ञारत्न)

A Peer-Reviewed, Open Access Journal



विषयका रूपमा मातृभाषासम्बन्धी नीति र विद्यालयीय अभ्यास

अन्जली अधिकारी ✉

anjaliadhihari678@gmail.com

महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचल, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

Article Info

लेखसार

Received: September 19, 2025

Accepted: November 27, 2025

Published: December 20, 2025

नेपालमा मातृभाषा शिक्षासम्बन्धी नीतिहरू संवैधानिक व्यवस्था, कानूनी प्रावधान तथा शैक्षिक योजनामा स्पष्ट रूपमा समावेश गरिएको छन् । विद्यालयीय अभ्यासमा भने ती नीतिहरूको कार्यान्वयनमा उल्लेख्य अन्तर देखिन्छ । प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य मातृभाषालाई विषयका रूपमा प्रयोगसम्बन्धी नीति, रणनीति र विशेषतः नेपाल भाषाको शैक्षिक अवस्थालाई विश्लेषण गर्नु रहेको छ । गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिमा आधारित यस अध्ययनका लागि अन्तर्वार्ता र संलेखमाफत तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रका रूपमा काठमाडौँ जिल्लास्थित गुठीद्वारा सञ्चालित विद्यालय र भक्तपुर जिल्लास्थित सामुदायिक विद्यालयलाई छनोट गरिएको छ भने प्रधानाध्यापक, भाषा आयोग अध्यक्ष र भाषाविद्हरूलाई नमूना सहभागीका रूपमा चयन गरिएको छ । तथ्यहरूको वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विश्लेषणले शिक्षा सम्बन्धी ऐन, नियमावली र नीतिगत कागजातहरूले मातृभाषालाई विषयका रूपमा अनिवार्य रूपमा समावेश गर्न विशेष जोड दिएको देखाएको छ । यद्यपि, स्थानीय सरोकारवालाको सक्रियता र सामग्री विकासका प्रयासका बावजुद मातृभाषिक समुदाय र स्थानीय सरकारको नीतिगत तथा संरचनात्मक कारणले नेपाल भाषा विषयको निरन्तरतामा कठिनाई देखिएको छ । यसरी, नेपालमा मातृभाषा विषयसम्बन्धी नीति प्रगतिशील र अधिकारमैत्री भए पनि विद्यालयीय अभ्यास अपुरो र असमान रहँदै आएको छ । नीतिगत र व्यवहारगत अन्तर घटाउनका लागि स्थानीय समुदाय, विद्यालय र राज्यविच प्रभावकारी समन्वय, पाठ्यपुस्तक र स्रोतसामग्रीको विकास, शिक्षक तालिम र मूल्याङ्कन प्रणालीको सुदृढीकरण आवश्यक छ भन्ने निष्कर्षमा अध्ययन पुगेको छ ।

शब्दकुञ्जी: गुणात्मक विधि, नेपाल भाषा, मातृभाषा शिक्षा, विद्यालयीय अध्ययन, स्थानीय समुदाय, शैक्षिक नीतिगत अन्तर

नेपालमा मातृभाषा शिक्षासम्बन्धी नीतिगत प्रावधान र विद्यालयीय अभ्यासबीच जटिलता र विविधता देखिन्छ । बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६) ले युनेस्कोका सिफारिसलाई अनुकरण गर्दै मातृभाषालाई प्रारम्भिक तहसम्म शिक्षाको माध्यमका रूपमा र त्यसको निरन्तरताका लागि विषयका रूपमा उपयोग गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । त्यसै गरी, सबैको लागि शिक्षा कार्ययोजना (२००१-२०१५) तथा राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०७५) ले आदिवासी तथा भाषिक अल्पसङ्ख्यक बालबालिकाको शिक्षामा मातृभाषा माध्यम र विषय दुवैका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने स्पष्ट उल्लेख गरेका छन् । संविधानले पनि मातृभाषालाई माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ, यद्यपि विषयका रूपमा प्रत्यक्ष व्यवस्था भने गरेको छैन ।

यस्ता नीतिगत दस्तावेजहरूले मातृभाषालाई विद्यालयीय अभ्यासमा स्थान दिलाउने आधार तयार पारे पनि व्यवहारमा भने चुनौतीपूर्ण अवस्था देखिएको छ (भाषाविद्, अन्तर्वार्ता) । स्थानीय तहका विद्यालयहरूले द्रुतगतिमा अङ्ग्रेजी माध्यमलाई प्राथमिकता दिँदा मातृभाषाको प्रयोग खुम्चिँदै गएको छ, जसले मातृभाषा माध्यम र विषयको निरन्तरता दुवैलाई अवरोध पुऱ्याएको छ (भाषा आयोग प्रतिवेदन, २०८०) । यद्यपि स्थानीय पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनमाफत मातृभाषा वा स्थानीय भाषालाई विषयका रूपमा राख्ने प्रयास जारी छ, जसलाई नेपालका नीतिनिर्माता र सरोकारवाला निकायहरूले विषयका रूपमा मातृभाषाको उपयोगको आधार ठानेका छन् । यसरी, नेपालको शैक्षिक नीतिमा विषयका रूपमा मातृभाषाको उपयोग स्पष्ट देखिए पनि विद्यालयीय अभ्यासमा यसको कार्यान्वयन अझै असङ्गत र चुनौतीपूर्ण रहेको छ । यसै सन्दर्भमा यो लेखले विषयका रूपमा मातृभाषासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय र नीति एवम् रणनीति र विषयका रूपमा नेपाल भाषाको उपयोगको अवस्थालाई उजागर गर्ने उद्देश्य राखेको छ ।

सम्बद्ध साहित्यको पुनरवलोकन

शिक्षामा मातृभाषालाई माध्यमसँगै विषयको रूपमा उपयोग गर्न अन्तर्राष्ट्रिय तथा अभ्यास एवम् राष्ट्रिय स्तरमा विभिन्न नीतिगत प्रयासरत देखिन्छन् । युनेस्को (२००३, २०११) ले प्रारम्भिक कक्षामा मातृभाषालाई शिक्षण माध्यम बनाउन सिफारिस गर्दै त्यसको निरन्तरताका लागि विषयका रूपमा पनि पढाउनुपर्नेमा जोड दिएको छ । विश्वव्यापी अनुभवले मातृभाषाबाट शिक्षण गर्दा सिकाइ प्रभावकारी हुने भएकाले निश्चित तहसम्म मातृभाषाको माध्यमबाट पढाउने र त्यसपछि विषयको रूपमा मातृभाषा पढाउने गरेको देखिएको छ (क्युमिन्स, २००० र काङ्गास, २००९) ।

नेपालको संवैधानिक व्यवस्थाले मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार सुनिश्चित गरे पनि (नेपालको संविधान, २०१५) व्यवहार

मा र नीतिहरूमा अस्पष्टता विद्यमान छ । नेपालको संविधान २०४७, अन्तरिम संविधान २०६३ र २०७२ को संविधानले मातृभाषामा प्राथमिक तहसम्म शिक्षा दिने अधिकार प्रत्याभूत गरे पनि कार्यान्वयनमा विद्यालयहरूले प्रायः नेपाली वा अङ्ग्रेजीलाई माध्यम बनाएका छन् (फ्याक, २०१५) । शिक्षा ऐन २०२८ तथा यसको दशौं संशोधन (२०७५) ले नेपाली वा अङ्ग्रेजीलाई प्राथमिक तहमा माध्यमका रूपमा उल्लेख गर्दा मातृभाषाको प्रयोग कानुनी अधिकार भए तापनि कमजोर बनेको छ ।

राष्ट्रिय शिक्षा कार्ययोजना (२००१-२०१५) र बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका (२००९) ले मातृभाषालाई माध्यम र विषय दुवैका रूपमा प्रयोग गर्ने रणनीति अघि सारेको देखिन्छ । विशेषतः निर्देशिकाले कक्षा १-३ सम्म मातृभाषा माध्यममा शिक्षा दिने र माथिल्लो कक्षामा विषयका रूपमा निरन्तरता दिने स्पष्ट प्रावधान गरेको छ (युनेस्को, २०१०) । यद्यपि, स्थानीय तहहरूले विद्यालयलाई द्रुत गतिमा अङ्ग्रेजी माध्यममा रूपान्तरण गरिरहेको हुँदा मातृभाषा शिक्षामा जोखिम बढेको देखिन्छ (भाषा आयोग, २०८०) ।

विद्यमान बहुभाषिक अभ्यासमा मातृभाषा माध्यम र विषयबीचको भिन्नता अभै स्पष्ट छैन । स्थानीय पाठ्यक्रममा मातृभाषा वा स्थानीय भाषा एउटा विषयको रूपमा राखिएको भए पनि यसलाई विषयका रूपमा मातृभाषा प्रयोग भएको मान्ने वा नमान्ने बहस चलिरहेकै छ (राई, २०१८) । तथापि, मातृभाषालाई विषयको रूपमा समावेश गर्ने नीतिले नेपालका आदिवासी तथा भाषिक समुदायको भाषा संरक्षण र संवर्धनमा योगदान पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ (फ्याक, र ओम्हा, २०१९) ।

यसरी हेर्दा मातृभाषा शिक्षाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय निकायका सिफारिस, नेपालका संवैधानिक प्रावधान, ऐन-नियमावली तथा कार्ययोजना सबैले माध्यम र विषय दुवैका रूपमा मातृभाषा प्रयोग गर्ने नीति अघि सारेका छन्, तर व्यवहारमा मातृभाषा नीति स्पष्ट नभएकाले कार्यान्वयन कमजोर देखिएको छ । यसै सन्दर्भमा यस लेखले विषयका रूपमा मातृभाषा नीति र विद्यालयीय व्यवहारिक अभ्यास विश्लेषण गर्ने उद्देश्यलाई केन्द्रमा राखेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा गुणात्मक पद्धतिको उपयोग गरिएको छ । तथ्य सङ्कलनका लागि बहुविधि (संलेख र अन्तर्वार्ता) पद्धति अपनाइएको छ । यस लेखमा अध्ययनको क्षेत्र काठमाडौं जिल्लास्थित गुठीद्वारा सञ्चालित विद्यालय जहाँ कक्षा १ देखि ५ सम्म माध्यमका रूपमा नेपाल भाषासँगै कक्षा १-८ सम्म र कक्षा १ देखि ३ सम्म विषयका रूपमा नेपाल भाषाको पठनपाठनको थालनी गरेर हाल निरन्तरता दिन नसकेका दुई विद्यालय विद्यालयलाई छनोट गरिएको छ । नमुना सहभागीका रूपमा प्रधानाध्यापक (२), भाषा आयोग अध्यक्ष र भाषाविद् रहेका छन् । अध्ययनलाई स्तरीय र विश्वसनीयता कायम गर्नका लागि बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी संलेखबाट द्वितीय स्रोतका तथ्य साथै अन्तर्वार्ताबाट प्राथमिक स्रोतका गुणात्मक तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । यसरी प्राप्त जानकारीलाई वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधि अपनाएर विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकमा विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा विद्वान्हरूका धारणा, पूर्वअध्ययनका निष्कर्ष, नीति एवम् रणनीतिहरूलाई आधारमा अध्ययनलाई विश्वसनीय र वैध बनाई लेखलाई अन्तिम रूप दिइएको छ ।

परिणाम र छलफल

यस खण्डमा विषयका रूपमा मातृभाषाका सन्दर्भमा भएका अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासमा मातृभाषा विषय, राज्यको मातृभाषा विषय नीति, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासको अनुकरण व्यवहारिक नहुन, विषयका रूपमा मातृभाषासम्बन्धी विद्यालय नीति, विषयका रूपमा नेपाल भाषाको विद्यालयीय अभ्यास र नेपाल भाषा विषयको निरन्तरतासम्बन्धी तथ्यहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासमा मातृभाषा विषय

अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवले देखाउँछ कि शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग प्रारम्भमा शिक्षण माध्यमका रूपमा गर्ने र त्यसपछि निरन्तरताका लागि विषयका रूपमा पढाउने प्रचलन विद्यमान छ । युनेस्को (२००३) ले मातृभाषालाई आधार मानेर बहुभाषिक शिक्षा सञ्चालन गर्न, विशेषतः मातृभाषा माध्यमपछि, सोही भाषालाई विषयका रूपमा निरन्तरतामा समावेश गर्नपने स्पष्ट सिफारिस गरेको छ । यसै गरी, युनेस्को (२०११) का अनुसार यदि बालबालिका एउटै भाषिक परिवेशमा हुर्केका छन् भने, उनीहरूले दोस्रो भाषामा दक्षता हासिल गर्न र शैक्षिक उपलब्धि बढाउनका लागि कम्तीमा ६ देखि ८ वर्षसम्म पहिलो भाषा अर्थात् मातृभाषामा शिक्षण गरिनु उपयुक्त हुन्छ । त्यसपछि मातृभाषालाई विषयका रूपमा निरन्तरतामा राख्नुपर्ने कुरा जोड दिइएको छ । यस आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासले मातृभाषा माध्यम र विषयबीचको सम्बन्धलाई परस्पर पूरकका रूपमा लिएको देखिन्छ । माध्यमका रूपमा सुरु भएको मातृभाषा शिक्षणलाई विषयका रूपमा निरन्तरता दिनु नै बालबालिकाको भाषिक र शैक्षिक दुवै विकासका लागि आवश्यक मानिएको छ ।

राज्यको मातृभाषा विषय नीति

शिक्षामा मातृभाषाको उपयोगलाई संवैधानिक मौलिक हक र भाषिक अधिकारसँग प्रतिबद्ध बनाउन राज्यले विगत लामो समयदेखि मातृभाषा विषयसम्बन्धी नीति र रणनीति तयार पारेको पाइन्छ । बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६) ले कक्षा १-३ सम्म मातृभाषालाई शिक्षण माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने र सोही भाषालाई निरन्तरता दिन विषयका रूपमा पनि पढाउन सकिने व्यवस्था गरेको छ (पृ. ३) । यस निर्देशिकाले युनेस्को (२००३, २०११) का सिफारिसलाई आत्मसात् गर्दै मातृभाषाको माध्यमबाट अध्ययन गर्ने बालबालिकालाई त्यसको निरन्तरता स्वरूप विषयका रूपमा पनि अध्ययन गर्नपने प्रावधानलाई स्पष्ट पारेको छ ।

त्यस्तै, सबैका लागि शिक्षा कार्ययोजना (सन् २००१-२०१५) ले आदिवासी तथा भाषिक अल्पसङ्ख्यक समुदायलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँच सुनिश्चित गर्न मातृभाषालाई माध्यम र विषय दुवैका रूपमा प्रयोग गर्ने रणनीति अवलम्बन गरेको देखिन्छ । यसले विशेष गरी एकल मातृभाषी कक्षामा शिक्षण माध्यमपछि विषयका रूपमा निरन्तरतामा जोड दिएको छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०७५) ले पनि प्रारम्भिक बाल शिक्षादेखि कक्षा १२ सम्म मातृभाषालाई विषय र सिकाइका माध्यम दुवैका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने व्यवस्था उल्लेख गरेको छ । संविधानअनुसार सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयमा मातृभाषाका माध्यमबाट शिक्षाको व्यवस्था मिलाउनुपर्ने र माथिल्लो तहसम्म विषयका रूपमा क्रमागत रूपमा पठनपाठन गराउनुपर्ने सुझाव दिइएको छ (भाषा आयोग प्रतिवेदन, २०७८) ।

स्थानीय तहहरूले भने आफ्ना विद्यालयलाई द्रुतगतिमा अङ्ग्रेजी माध्यमतर्फ रूपान्तरण गरिरहेका कारण मातृभाषाको प्रयोगमा

अवरोध देखिएको छ, जसले मातृभाषा माध्यम र विषय दुवैको कार्यान्वयनमा चुनौती सिर्जना गरेको छ (पृ. १३०)। यद्यपि, स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (२०७६) ले मातृभाषालाई विषयका रूपमा समावेश गर्ने अपेक्षा राखिएको छ। संविधानमा मातृभाषालाई माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्ने व्यवस्था भए पनि विषयका रूपमा स्पष्ट उल्लेख नभएको तथ्य विद्यमान छ।

विश्वव्यापी बहुभाषिक शिक्षा अवधारणाअनुसार (निश्चित तहसम्म माध्यम र त्यसको निरन्तरताका लागि विषयका रूपमा मातृभाषा), नेपालले बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६) जारी गरी व्यवहारमा ल्याएको छ। लोप्चन (२०७५) का अनुसार स्थानीय पाठ्यक्रमअन्तर्गत केवल एउटा विषय पढाउनुलाई मात्र माध्यम र विषयका रूपमा मातृभाषाको प्रयोग भएको भन्न सकिँदैन। तथापि भाषिक विविधताको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि विद्यालय शिक्षाको आधारभूत तहको पाठ्यक्रममा मातृभाषा/स्थानीय भाषा विषयका रूपमा राखिएको छ (भाषा आयोग प्रतिवेदन, २०७८, पृ. १२५)। यसै आधारमा भाषा आयोगले स्थानीय पाठ्यक्रममा मातृभाषा विषय पढाउनु नै विषयका रूपमा मातृभाषाको प्रयोग भएको ठहर गरेको छ।

यसरी, आदिवासी र भाषिक अल्पसङ्ख्यक बालबालिकाका लागि निश्चित तहसम्म मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गरी त्यसपछि विषयका रूपमा निरन्तरतामा जोड दिने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यतासँग नेपालका नीतिगत प्रावधानहरू आंशिक रूपमा मेल खान्छन्। तर, व्यवहारमा भने मातृभाषा विषयसम्बन्धी राज्यको नीति स्थानीय पाठ्यक्रममा मातृभाषा/स्थानीय भाषा समावेश गरिनु नै पर्याप्त भएको बुझाइमा सीमित रहेको देखिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासको अनुकरण व्यवहारिक नहुनु

विषयका रूपमा मातृभाषासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई नेपालमा हुबहु अभ्यास गर्न नसकिने धारणा सरोकारवालाहरूका रहेका छन्। भाषा आयोगले लामो समयदेखि शिक्षामा मातृभाषाको उपयोग गर्दा मातृभाषासँगै विषयका रूपमा मातृभाषा पढाउन सिफारिस गर्दै आएको देखिन्छ। यसै सम्बन्धमा सम्बन्धित सहभागीको भनाइ रहेको छ, “अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासअनुसार कक्षा १-३ सम्म मातृभाषा माध्यमपछि मातृभाषाको निरन्तरताका लागि विषयका रूपमा मातृभाषा पढाउनु पर्ने हो तर भाषा आयोगले माध्यमका रूपमा नै औपचारिक रूपमा पठनपाठनको थालनी गर्न नसकेकाले विषय मात्र पढाउन सिफारिस गरेका छैन। हाम्रा विद्यालयहरूमा एक भाषिक विद्यार्थीको बाहुल्यताको सम्भावना कम भएकाले पनि हामीलाई अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास हुबहु लागू गर्न सम्भव देखिँदैन” (भाआअ, अन्तर्वार्ता)। यस भनाइका आधारमा नेपालको बहुभाषिक अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई जस्ताको तस्तै कार्यान्वयन गर्न कठिन देखिन्छ र मातृभाषा शिक्षामा माध्यम वा विषयका रूपको चयन स्थानीय भाषिक सन्दर्भअनुसार लचिलो ढङ्गले गर्न आवश्यक रहेको स्पष्ट हुन्छ।

राज्यले मातृभाषा माध्यमपछि विषयका रूपमा मातृभाषाको पठनपाठन गराउने पद्धतिसम्बन्धी बहुभाषिक शिक्षा नीति तय गरे पनि कार्यान्वयनमा संलग्न कर्मचारीमा अस्पष्ट र भ्रमपूर्ण बुझाइका कारण गलत व्याख्या भएको भनाइ अर्का सहभागीको रहेको छ, “बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयनका क्रममा मलाई पनि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले बोलाएको थियो। मैले अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासअनुसार माध्यम र विषयका बारेमा स्पष्ट पार्न खोज्दा कर्मचारीतन्त्रले कुरा सुनेनन्। म अल्पमतमा परें। संविधानले भनेको मातृभाषामा शिक्षा नै मातृभाषा विषय पढाउनु हो भनेर गलत व्याख्या गरेपछि माध्यम छोडेर विषयको रूपमा पाठ्यक्रम बनाउन थालनी भयो। मलाई तामाङ भाषाको पाठ्यपुस्तक बनाउन एउटा फ्रेम दियो, त्यही फ्रेममा विषयवस्तु राख्न लगाइयो अनि विषयका रूपमा मातृभाषाको पठनपाठन गर्नुभन्थो (हा ! हा हा !) माध्यम कहाँ पुग्यो ? विषय कहाँ पुग्यो ?” (भावि, अन्तर्वार्ता)। यस भनाइले बहुभाषिक शिक्षामा माध्यम र विषयसम्बन्धी मुद्दालाई स्पष्ट बुझाइ र धारणाको अभावमा कार्यान्वयन तहबाटै विषयान्तर गर्ने काम गरिएकोतर्फ सङ्केत गर्दछ।

माथिका भनाइका आधारमा नेपालजस्तो बहुभाषिक सन्दर्भमा मातृभाषा शिक्षालाई माध्यम वा विषयका रूपमा कार्यान्वयन गर्ने विषयमा सरोकारवालाबीच स्पष्ट धारणा र साझा बुझाइको अभाव देखिन्छ, जसका कारण अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई हुबहु लागू गर्न कठिन भएको र स्थानीय भाषिक यथार्थअनुरूप लचिलो तथा स्पष्ट नीति-व्याख्या आवश्यक रहेको पुष्टि हुन्छ।

विषयका रूपमा मातृभाषासम्बन्धी विद्यालय नीति

मातृभाषालाई शिक्षामा उपयोग गर्न पाउने संवैधानिक हक प्रदान गर्नभन्दा पहिल्यै भाषिक समुदायको तदारुकताले सामुदायिक विद्यालय र संवैधानिक हक प्रदानपश्चात वैयक्तिक साथै गुठीद्वारा सञ्चालित विद्यालयले आ-आफ्नै नीति बनाएर विषयका रूपमा मातृभाषाको पठनपाठन गराउँदै आएको देखिन्छ। वि. सं. २०३१ भन्दा अघि नेपाल भाषा विषयको पठनपाठनको थालनी गरेको विद्यालयका सहभागीको भनाइ रहेको छ, “२०२१ मा विद्यालय स्थापना भएपछि प्राथमिक तहमा नेपाल भाषा विषय पढाइ हुन्थ्यो। वि. सं. २०३२ को नयाँ पाठ्यक्रम प्रयोगमा आएपछि छुटेको हो। २०४८ मा नेपाल भाषामा दखल हुनुभएका प्रधानाध्यापकको पहलमा पुनः कक्षा ३ सम्म अनिवार्य रूपमा विषयका रूपमा र कक्षा ९ र १० मा ऐच्छिक विषयका रूपमा नेपाल भाषा पढाउने नीति विद्यालयले लियो” (विनेभाउवि २ का प्रअ-ख, अन्तर्वार्ता)।

मातृभाषिक समुदायका सचेत, शिक्षित र विद्यालयसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने व्यक्तिहरूको पहलले मातृभाषा विषयको पठनपाठनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने समान भनाइ अर्का सहभागीको रहेको छ, “विद्यालयले नेपाल भाषाको माध्यमबाट पढाएर मात्र नेवार भाषामा विद्यार्थीले भाषिक सिपको विकास गर्न नसक्ने ठानी कक्षा नर्सरीदेखि कक्षा आठसम्म अनिवार्य रूपमा नेपाल भाषा विषय र कक्षा नौ र दसमा भने ऐच्छिक विषयका रूपमा नेपाल भाषा पढाउने नीति विद्यालयले लिएको हो” (विनेभाउवि-१ का प्रअ-क, अन्तर्वार्ता)।

उपर्युक्त भनाइहरूबाट विद्यालयहरूले संवैधानिक अधिकारभन्दा पहिल्यै भाषिक समुदायको सक्रियता र विद्यालयस्तरीय नेतृत्वको पहलकदमीमार्फत आफ्नै नीतिअनुसार मातृभाषा विषयको पठनपाठनको थालनी गरेका थिए, जसले संस्थागत रूपमा मातृभाषा शिक्षाको अभ्यास र निरन्तरतामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको स्पष्ट देखिन्छ।

विषयका रूपमा नेपाल भाषाको विद्यालयीय अभ्यास

मातृभाषालाई शिक्षामा उपयोग गर्ने संवैधानिक व्यवस्थापछि गुठी र सामुदायिक विद्यालयहरूले आ-आफ्नै तरिकाले मातृभाषालाई विषयका रूपमा पठनपाठन गराउँदै आएको देखिन्छ। यहाँ विषयका रूपमा नेपाल भाषाको विद्यालयीय अभ्यासलाई मुख्य धारणात्मक

शीर्षक बनाएर उप-शीर्षकका रूपमा पाठ्यपुस्तक, पाठ्यसामग्री, पाठ्यवस्तु र शिक्षण सिकाइको माध्यमलाई लिइएको छ ।

पाठ्यपुस्तक: विद्यालयले मातृभाषा विषयलाई पढाउन आ-आफ्नै तरिकाका नीतिसँगै पाठ्यपुस्तक निर्माण गरेर पठनपाठनको थालनी गरेको सहभागीहरूको भनाइ रहेको छ, “विभिन्न विषय शिक्षण माध्यम नेपाल भाषा भए पनि हामीले विषयका रूपमा पनि नेपाल भाषालाई सँगसँगै लैजाने निर्णय गरेकाले विद्यालयले नै पाठ्यक्रम निर्माण गरेर ‘आकासु भाग १’ किन्डरगार्डेनमा, ‘पलेस्वाँ’ नामको पाठ्यपुस्तक कक्षा एकदेखि पाँचसम्म र कक्षा आठसम्म ‘लुँहिटी’ नामक पाठ्यपुस्तक विद्यालय आफ्नै स्रोत साधनबाट निकालेर अनिवार्य र कक्षा ९ र १० मा ऐच्छिक विषयका रूपमा पठनपाठन भइरहेको थियोँ” (विनेभाउवि-१ का प्रअ-क, अन्तर्वार्ता) । यस भनाइबाट मातृभाषी समुदायको पूर्ण सहयोग पाएको अवस्थामा विद्यालय आफैँले पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक निकाल्न सक्ने र विषयका रूपमा विद्यालय तहसम्म नै पठनपाठन गराउन सम्भव भएको देखिन्छ ।

पाठ्यवस्तु : विद्यालय आफैँले पाठ्यपुस्तक निकाल्ने गरेकाले पाठ्यपुस्तकमा रहेका पाठ्यवस्तु पनि विद्यालय आफैँले छनोट गर्ने गरेको पाइएको छ । यसै सन्दर्भमा सहभागीको प्रतिक्रिया रहेको छ, “नेपाल भाषा विषयको पाठ्यपुस्तकमा पनि नेपाली भाषा विषयमा रहेका विधाहरू (कथा, कविता, जीवनी, निबन्ध आदि) राखिएको थियो। जसका कारण विद्यार्थीहरूले दुवै भाषामा भाषिक सिपहरूको विकास गर्न सक्षम भएका थिए” (विनेभाउवि-१ का प्रअ-क, अन्तर्वार्ता) । यसै सन्दर्भमा अर्का सहभागीको भनाइ रहेको छ, “नेपाल भाषा विषयका पाठ्यवस्तुहरू नेवार समुदायका संस्कृति, रहनसहन र भेषभूषा आदि विद्यालयका प्रधानाध्यापकको विज्ञताका आधारमा नै पाठ्यवस्तुहरू चयन गरिएको हुन्थे” (विनेभाउवि-२ का प्रअ ख, अन्तर्वार्ता) ।

यी भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ कि, नेपाल भाषालाई विषयका रूपमा पठनपाठन गराउने विद्यालयीय अभ्यासमा विद्यालयहरू स्वयं सक्रिय भई पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र पाठ्यवस्तु निर्माण गरेका उदाहरणहरू पाइन्छन्, जसले देखाउँछ कि मातृभाषी समुदायको सहयोग र विद्यालय प्रशासनको प्रतिबद्धताले मातृभाषा शिक्षाको कार्यान्वयन सम्भव हुने रहेछ ।

शिक्षण सिकाइको माध्यम : विद्यालयले नेपाल भाषा विषय पढाउने क्रममा शिक्षण सिकाइको माध्यमका सन्दर्भमा सहभागीहरूको भनाइ भिन्न भिन्न रहेको देखिन्छ । नेपाल मातृभाषी विद्यालयमा सहभागीको भनाइ रहेको छ, “विद्यालयका सबै शिक्षक र विद्यार्थी नेवारी मातृभाषी भएकाले नेपाली र अङ्ग्रेजी विषयसमेत नेपाल भाषाको माध्यमबाट पढाउन निकै सहज भएकाले नेपाल भाषाको माध्यम पनि पूर्णरूपमा नेपाल भाषा नै प्रयोग गरिन्थ्यो” (विनेभाउवि-१ का प्रअ-क, अन्तर्वार्ता) ।

नेपाल भाषा विषय पठनपाठनको माध्यमका सन्दर्भमा अर्का सहभागीको भनाइ रहेको छ, “विद्यालयका कक्षामा सबैजसो विद्यार्थी नेवारी मातृभाषी हुँदा पनि नेपाल भाषा विषयलाई पूर्णरूपमा नेवारी भाषाको माध्यमबाट पढाउन सकिएको थिएन । धेरैजसो नेवारी भाषी विद्यार्थीको पहिलो भाषा नेपाली भएकाले उनीहरूलाई नेवारी भाषा बुझ्न कठिन हुन्थ्यो । त्यसैले विद्यालयका सबै विद्यार्थीले बुझ्ने नेपाली भाषा र अलिअलि नेवारी भाषाको प्रयोग गरेर नेपाल भाषा विषयको पढाइ हुने गर्दथ्यो” (विनेभाउवि-२ का प्रअ ख, अन्तर्वार्ता) ।

यी भनाइले नेपाल भाषा विषयको शिक्षण-सिकाइमा प्रयोग हुने माध्यम विद्यालयको भाषिक सन्दर्भ र विद्यार्थीको मातृभाषिक दक्षतामा निर्भर हुने देखिन्छ, जसले पूर्णरूपमा नेपाल भाषामै पढाइ गर्न सकिने अवस्था र मिश्रित माध्यम प्रयोग गर्नपर्ने व्यवहार दुवैलाई उजागर गर्छ ।

नेपाल भाषा विषयको निरन्तरता : विद्यालयहरूले आफ्नै प्रयासमा विषयका रूपमा नेपाल भाषाको पठनपाठन थालनी गरे पनि त्यसलाई निरन्तरता दिन सकेको देखिँदैन । यसका पछाडि विभिन्न कारणहरू रहेको देखिन्छ । सहभागीहरूका भनाइअनुसार विद्यालयले नेपाल मातृभाषा विषयलाई निरन्तरता दिन नसक्नुमा भाषिक विविधताको अवस्था र स्थानीय सरकारको नीति रहेका छन् ।

भाषिक विविधताको अवस्था : विद्यालयहरूले शिक्षामा मातृभाषाको उपयोगका लागि संवैधानिक अधिकार प्राप्त गर्नभन्दा अघि र पछि विषयका रूपमा नेपाल भाषा विषयको पठनपाठन गराउँदै आए पनि विद्यालयमा विभिन्न भाषिक पृष्ठभूमिका विद्यार्थीहरू पढ्न आउन थालेपछि नेपाल भाषा विषयलाई निरन्तरता दिन नसकिएको भनाइ सहभागीको रहेको छ, “२०४८ देखि विद्यालयमा ५ प्रतिशतबाहेक अन्य नेवारी भाषाका विद्यार्थीहरू भएको अवस्थामा कक्षा १-३ सम्म नेपाल भाषा विषय अनिवार्य र ऐच्छिक विषयका रूपमा कक्षा ९ र १० मा पढाउने गरेका थियौँ । वि. सं. २०५४/५५ पछि भने ठिमी एरियामा धमाधम बोर्डिङ स्कुल थालेपछि स्थानीयवासीहरूमा अङ्ग्रेजी माध्यमतर्फ चाम बढेपछि विद्यालयमा विपेशतः गोर्खा, काभ्रे, सिन्धुपाल्चोक र मकवानपुरलगायत विभिन्न जिल्लाका विभिन्न मातृभाषाका विद्यार्थी भर्ना हुन थालेपछि विषयका रूपमा नेपाल भाषा विषयलाई पढाउन उपयुक्त नठानेर छोडियो” (विनेभाउवि-२ का प्रअ ख, अन्तर्वार्ता) । यस भनाइका आधारमा विद्यालयमा भाषिक विविधता बढ्दै जाँदा र शिक्षार्थीहरूको मातृभाषिक पृष्ठभूमि फरक हुँदै गएपछि नेपाल भाषा विषयको निरन्तरता सुनिश्चित गर्न कठिन भएको देखिन्छ, जसले देखाउँछ कि मातृभाषा शिक्षाको दिगोपन स्थानीय भाषिक सन्दर्भ र विद्यार्थीको भाषिक पहिचानमा निर्भर रहन्छ ।

अर्का सहभागीको रहेको छ, “विद्यालयको थालनीदेखि नै माध्यमसँगसँगै नेपाल भाषा विषय पढाउँदै आएका थियौँ । नेवारी मातृभाषी विद्यार्थीले विद्यालय छोड्न थाले पनि विभिन्न मातृभाषा विद्यार्थी रहँदासमेत नेपाल भाषा विषयलाई निरन्तरता दिईरहेको छौँ” (विनेभाउवि-१ का प्रअ-क, अन्तर्वार्ता) । यस भनाइले विद्यालयको सुरुदेखि नै नेपाल भाषा विषयलाई निरन्तरता दिई आएको र विद्यार्थीको भाषिक विविधता रहे पनि यसलाई कायम राखिएको आशय व्यक्त गरेको छ ।

स्थानीय सरकारको नीति : विद्यालयले किन्डरगार्डेन कक्षादेखि कक्षा आठसम्म अनिवार्य रूपमा आफैँले पाठ्यपुस्तक निकालेर नेपाल भाषा विषय पठनपाठन गराउँदै आएको भए तापनि स्थानीय सरकारको नीतिपश्चात् निरन्तरता दिन नसकिएको सहभागीले उल्लेख गरेका छन्, “विद्यालयमा कक्षा आठसम्म अनिवार्य साथै नौ र दशमा ऐच्छिक रूपमा पढाउँदै आएका थियौँ । स्थानीय सरकारले स्थानीय पाठ्यक्रममा स्थानीय भाषा विषयमा नेपाल भाषा विषयको पठनपाठन कक्षा एकदेखि आठसम्म एकैपटक अनिवार्य रूपमा पढाउनु पर्ने निर्देशन गरेपछि हामीले आफूले पढाउने गरेको नेपाल भाषा विषयलाई निरन्तरता दिन सकेनौँ” (विनेभाउवि-१ का प्रअ-क, अन्तर्वार्ता) । यस भनाइले स्थानीय सरकारको एकपटकमा सबै कक्षामा नेपाल भाषा विषय अनिवार्य गराउने नीतिका कारण विद्यालयले आफैँ विकास गरेको नेपाल भाषा विषयलाई पूर्ववत् रूपमा निरन्तरता दिन नसकेको तर्फ सङ्केत गर्दछ ।

प्राप्ति

यस अध्ययनले अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासले मातृभाषा शिक्षामा माध्यम र विषयबीचको सम्बन्धलाई परस्पर पूरकका रूपमा लिनुपर्नेमा जोड दिएको । माध्यमका रूपमा सुरु भएको मातृभाषा शिक्षालाई विषयका रूपमा निरन्तरता दिनु नै बालबालिकाको भाषिक तथा शैक्षिक विकासका लागि आवश्यक मानिएको छ (युनेस्को, २००३; वेन्सन, २००५) । नेपालमा भने स्थानीय तहहरूले विद्यालयहरूलाई द्रुत गतिमा अङ्ग्रेजी माध्यमतर्फ रूपान्तरण गरिरहेका कारण मातृभाषा प्रयोगमा अवरोध देखिएको छ, जसले मातृभाषा माध्यम र विषय दुवैको कार्यान्वयनमा चुनौती सिर्जना गरेको पाइएको छ (फ्याक, २०१६) ।

स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (२०७६) ले मातृभाषालाई विषयका रूपमा समावेश गर्ने अपेक्षा राखे पनि संविधानले मातृभाषालाई माध्यमका रूपमा उल्लेख गरेको तर विषयका रूपमा स्पष्ट व्यवस्था नगरेको तथ्य विद्यमान छ (नेपाल सरकार, २०१५) । अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासअनुसार आदिवासी र भाषिक अल्पसङ्ख्यक बालबालिकाका लागि आधारभूत तहसम्म मातृभाषा माध्यमपछि विषयका रूपमा निरन्तरतामा जोड दिने परिपाटीसँग नेपालका नीतिगत प्रावधान आंशिक रूपमा मेल खाए पनि व्यवहारमा राज्यको नीति मातृभाषा वा स्थानीय भाषा विषय समावेश गरिनु नै पर्याप्त भएको बुझाइमा सीमित भएको देखिन्छ (कोसोनेन र योङ् २००९; काङ्गास र ह्युज, २०१२) ।

नेपालको बहुभाषिक सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई जस्ताको तस्तै लागू गर्न कठिन भएकाले मातृभाषा शिक्षामा माध्यम वा विषयका रूपमा चयन स्थानीय भाषिक अवस्थाअनुसार लचिलो ढङ्गले गर्न आवश्यक देखिन्छ । कार्यान्वयनका तहमा भने साभ्ना दृष्टिकोण र स्पष्ट धारणा नहुँदा मातृभाषा शिक्षामा विषयान्तर गर्ने प्रवृत्ति देखिएको छ (फ्याक र ओभा, २०१९) । यसले देखाउँछ कि नेपालजस्तो बहुभाषिक सन्दर्भमा मातृभाषा शिक्षालाई माध्यम वा विषयका रूपमा प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न स्पष्ट नीति-व्याख्या र साभ्ना बुझाइ अपरिहार्य छ ।

यसैबिच, विद्यालयस्तरमा भाषिक समुदायको सक्रियता र विद्यालयीय नेतृत्वको पहलमार्फत मातृभाषा विषयको शिक्षण-सिकाइ संस्थागत रूपमा सुरु भएको पाइन्छ । कतिपय विद्यालयहरूले आफ्नै पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र पाठ्यवस्तु विकास गरी नेपाल भाषा विषयलाई निरन्तरता दिँदै आएका छन्, जसले मातृभाषी समुदायको सहयोग र विद्यालय प्रशासनको प्रतिबद्धताले मातृभाषा शिक्षाको कार्यान्वयन सम्भव हुने देखाउँछ (अवस्थी, २००४; योज्जन-तामाङ, २००९) । तर विद्यालयमा भाषिक विविधता बढ्दै जाँदा र शिक्षार्थीहरूको मातृभाषिक पृष्ठभूमि फरक हुँदै गएपछि नेपाल भाषा विषयलाई निरन्तरता दिन कठिन भएको पाइएको छ । यसले मातृभाषा शिक्षाको दिगोपन स्थानीय भाषिक सन्दर्भ र विद्यार्थीको भाषिक पहिचानसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित रहेको पुष्टि गर्दछ ।

अन्ततः, स्थानीय सरकारद्वारा एकैपटक सबै कक्षामा नेपाल भाषा विषय अनिवार्य गर्ने नीतिले विद्यालयले आफ्नै पहलमा विकास गरेको पाठ्यक्रमलाई निरन्तरता दिन नसक्ने स्थिति देखाएको छ । यसले स्थानीय स्तरको रचनात्मक अभ्यासलाई अवरुद्ध गर्ने सम्भावना देखाउँछ, जसले मातृभाषा शिक्षाको सुदृढीकरणका लागि स्थानीय सन्दर्भअनुकूल लचिलो र व्यावहारिक नीतिको आवश्यकता रहेको निष्कर्षलाई बल पुऱ्याउँछ ।

निष्कर्ष

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासअनुसार मातृभाषा शिक्षामा माध्यम र विषयबीचको सम्बन्ध परस्परपूरक हुन्छ र शिक्षार्थीको भाषिक तथा शैक्षिक विकासका लागि दुवै आवश्यक मानिन्छन् । नेपालले शिक्षामा मातृभाषाको उपयोगलाई संवैधानिक अधिकारका रूपमा सुनिश्चित गर्न विविध नीतिगत र रणनीतिक व्यवस्था गरेको छ । बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६) देखि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०७५) सम्मका प्रावधानहरूले मातृभाषालाई माध्यमसँगै विषयका रूपमा पनि निरन्तरता दिनुपर्ने व्यवस्था गरेका छन् । स्थानीय तहका विद्यालयहरू अङ्ग्रेजी माध्यमतर्फ रूपान्तरण भइरहेका कारण मातृभाषा विषयको कार्यान्वयन कमजोर देखिन्छ । यसरी, नीतिगत रूपमा मातृभाषा विषयको प्रयोजन स्पष्ट भए पनि व्यवहारमा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन अबै चुनौतीपूर्ण रहेको छ । यसैगरी संविधानमा मातृभाषा विषयसम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था नहुनु र कार्यान्वयन तहमा साभ्ना बुझाइको अभावका कारण मातृभाषा विषयलाई दिगो रूपमा कार्यान्वयन गर्न कठिनाई देखिएको छ । विद्यालयस्तरमा भाषिक समुदाय र नेतृत्वको पहलले पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री विकास गरी मातृभाषा विषयलाई निरन्तरता दिने सकारात्मक अभ्यास देखिए पनि भाषिक विविधता र स्थानीय नीतिगत अवरोधले त्यसलाई चुनौतीपूर्ण बनाइरहेको छ । यसबाट पुष्टि हुन्छ कि नेपालजस्तो बहुभाषिक सन्दर्भमा मातृभाषा शिक्षाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवलाई स्थानीय भाषिक यथार्थसँग लचिलो ढङ्गले अनुकूलन गर्न, स्पष्ट नीति-व्याख्या गर्न र समुदाय तथा विद्यालयबिच सशक्त सहकार्य गर्न अपरिहार्य छ ।

कृतज्ञता

प्रस्तुत लेख विद्यावारिधिका लागि सङ्कलित तथ्य र त्यसको परिणामलाई आधार मानी तयार गरिएको हो । यस कार्यका लागि छात्रवृत्ति (PhD-78/79- Edu-04) उपलब्ध गराई आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, सानोठिमी, भक्तपुर प्रति हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाल सरकार, नेपालको संविधान (२०७२), नेपाल कानुन आयोग ।

भाषा आयोग (२०७८), वार्षिक प्रतिवेदन, भाषा आयोग, काठमाडौँ ।

भाषा आयोग (२०८०), वार्षिक प्रतिवेदन, भाषा आयोग, काठमाडौँ ।

Awasthi, L. D. (2004). *Exploring monolingual school practices in multilingual Nepal* (Doctoral dissertation, Danish University of Education). Danish University of Education.

Benson, C. (2005). The importance of mother tongue-based schooling for educational quality.

-
- Commissioned study for EFA Global Monitoring Report 2005. <https://unesdoc.unesco.org>
- Cummins, J. (2000). *Language, power and pedagogy: Bilingual children in the crossfire*. Multilingual Matters. DOI:[10.1080/15235882.2001.10162800](https://doi.org/10.1080/15235882.2001.10162800)
- Kosonen, K., & Young, C. (2009). *Mother tongue as bridge language of instruction: Policies and experiences in Southeast Asia*. Bangkok: SEAMEO.
- Phyak, P. (2016). Local-global tension in the ideological construction of English language education policy in Nepal. *Current Issues in Language Planning*, 17(1), 51–68. [https://10.1007/978-3-319-22464-0_9](https://doi.org/10.1007/978-3-319-22464-0_9)
- Phyak, P., & Ojha, L. (2019). Mother tongue-based multilingual education in Nepal: A sociolinguistic perspective. *Asian Journal of Applied Linguistics*, 6(2), 175–188.
- Rai, I.M. (2018). *Multilingual education in Nepal: Policies and practices*. Tribhuvan University. <https://www.researchgate.net/publication/348563040>
- Skutnabb-Kangas, T. (2009). Multilingual education for global justice: Issues, approaches, opportunities. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 30(3), 198–209. [https://10.21832/9781847691910-006](https://doi.org/10.21832/9781847691910-006)
- UNESCO. (2003). *Education in a multilingual world*. Paris: UNESCO.
- UNESCO. (2010). *Why and how Africa should invest in African languages and multilingual education*. UNESCO Institute for Lifelong Learning.
- UNESCO. (2011). *The hidden crisis: Armed conflict and education (EFA Global Monitoring Report)*. UNESCO.